

Наталія Ципляк

Побут та дозвілля вихованців Чернігівської духовної семінарії

У статті на підставі спогадів сучасників та нововиявлених документів висвітлено умови життя і побуту вихованців Чернігівської духовної семінарії. Детально розглянуто основні форми організації дозвілля, а також конфлікти на цьому ґрунті між семінаристами й керівництвом навчального закладу.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, Синод, побут, дозвілля.

Чернігівська духовна семінарія (1786-1919) являла собою солідний навчальний заклад, який давав своїм вихованцям ґрунтовну підготовку і відігравав помітну роль у культурно-освітньому житті регіону. Її випускники мали змогу продовжувати своє навчання як у духовних, так і в світських навчальних закладах, займати церковнослужительські місця та вчительські посади. Зважаючи на певну ізольованість духовної семінарії від зовнішнього світу, значна увага в ній приділялась вихованню семінаристів. Головним засобом виховання була добре організована система суворого нагляду, контролю за кожним кроком вихованців: “Око надзирателей должно быть обращено на них в классах, следовать за ними вне классов и невидимо сопровождать их даже вне училища” [1]. Практично цілодобово вихованці перебували під наглядом інспекторів, які мали вести особові справи вихованців, заносючи туди відомості щодо їхньої моральності, старанності та здібностей. У замкненому семінарському просторі символом порядку та часу був дзвін – він піднімав на ранкову молитву, направляв до класів, визначав перерви на обід, короткий відпочинок, вечірню молитву [2].

Вихованці духовних семінарій мали мешкати в гуртожитках, на чому постійно наголошував Св. Синод: “Ученические общежития должны были

организовываться на подобие больших семейств, в которых учителя и надзиратели заменяли бы место отцов и основывали свое значение на началах любви и своего нравственного авторитета” [3]. Але в Чернігівській семінарії постійно бракувало місць у гуртожитку, відтак там мешкали лише казеннокошті вихованці, а своєю кошті винаймали квартири. У деяких випадках керівництво семінарії було змушене частину казеннокоштних вихованців також відправляти на квартири. Ситуація дещо змінилася після проведення капітального ремонту семінарських будівель у 60-х рр. ХІХ ст. і відкриття нового гуртожитку, але місць для всіх вихованців у ньому не вистачало. Остаточно цю проблему було розв’язано лише у 1905 р., коли під гуртожиток було відведено окремий корпус, і мешкати поза межами гуртожитку було дозволено лише тим, хто жив вдома та у найближчих родичів.

На утримання вихованців коштів виділялося замало, а враховуючи той факт, що “из означенных средств шла известная сумма на отопление здания и на содержание сторожей” [4], вихованці інколи не доїдали і “в избежание такой беды должны были обращаться к мирскому подаянию” [5]. Умови життя та харчування своєю коштних вихованців суттєво не відрізнялося від казеннокоштних: “Не много между ними было счастливых, отцы которых в состоянии были содержать своих детей безбедно на более или менее удовлетворительных квартирах или которые могли жить в училищном городе у каких-нибудь достаточных и сердобольных своих родственников” [6].

Керівництво семінарії забороняло просити милостиню, тому вихованці робили це потайки, здебільшого суботніми вечорами. Як згадував сучасник, ще на початку ХІХ ст. “вместе с захождением солнца, бывало, ходит по дворам человек 15 семинаристов 18, 8 и 7-ми летнего возраста. Их называли бурсаками. Ходили они в синих пестрядинных халатах и сюртуках такой длины, что закрывали босоножие. Став в кружок посреди двора, они бывало поют согласным хором: “Боже, зри мое смирение, зри мои плачевны дни” и т.д. По окончании жалобного канта, из середины этой толпы вырывается

резкий дрожащий детский голосок: “Борщику!” Изобильно наделяемые хозяевами, певцы удалялись с низкими поклонами” [7].

Семинаристи переважно винаймали найдешевші квартири й селилися по 6-10 осіб [8]. Ці квартири зазвичай розташовувались у віддалених частинах міста: у середині XIX ст. “ почти все ученики жили на окраине города за Семинарией по старой Петербургской дороге в местности под названием “Березки”. Квартиры эти помещались в домах местных мещан и содержались частью домовладельцами, а главным образом разными вдовами сельских священников, которые, овдовев, перебирались с детьми в Чернигов, снимали здесь у какого-нибудь мещанина дом или два с кухней, весьма скромно меблировали их и помещали в них квартиры учеников” [9].

Для нагляду за порядком на квартирах та для допомоги в навчанні ректор призначав на квартири з числа кращих вихованців старших класів “інспекторів” [10]. Як згадує И. Кулжинський, який навчався в Чернігівській духовній семінарії на початку XIX ст., “ находясь в риторике, я, между прочим, был уже и инспектором, т.е. имел уже кондицию, состоявшую из двух учеников младших меня, с которыми я жил на одной квартире, и за мое инспекторство над ними пользовался даровою квартирой со столом” [11]. У середині XIX ст. в Чернігівській семінарії квартирні “інспектори” отримували платню 7-8 крб. на рік з кожного вихованця, до того ж на квартирі вони мешкали безкоштовно. Для семінаристів така квартира коштувала 40 крб. на рік разом з харчуванням. Більшість вихованців грошима вносила лише половину, а решту – продуктами [12].

Семинаристи також мали наглядати і за учнями духовного училища. В гуртожитку училища була окрема крихітна кімнатка, де жив вихователь чи, як називали його натовді, репетитор з числа вихованців старших класів семінарії. Репетитор мусив мати голос (тенор чи бас) і співати разом з учнями в хорі, а також наглядати за їхньою поведінкою та допомагати готувати уроки. Як згадує П. Тичина, коли в духовне училище прийшов репетитором М. Подвойський, “все в нашому гуртожитку змінилося. Микола

Ілліч відкрив у нас касу взаємодопомоги, а в міській бібліотеці декого з нас записав на свій абонемент. Водив він нас у цирк, де ми бачили ще самого першого з родини Дурових – Анатолія. Двічі ходили ми з ним до театру: на виставу гоголівського “Ревізора”, а потім на якусь п’єсу” [13].

Готували для семінаристів на найманих квартирах господарки. Раціон, за спогадами самих вихованців, виглядав так: “в скромные дни утром – небольшой кусок сала, обед – борщ и суп с одним куском мяса на всех, ужин – борщ и гречневая каша с салом. По субботам на завтрак были блины. В постные дни утром только хлеб, обед и ужин обычные, но постные. В воскресные и праздничные дни на обед было три блюда: борщ, жаркое, молочная каша или вареники. Чаю в то время никто не получал, чаепитие считалось роскошью и устраивалось за свой счет, обыкновенно после обеда в складчину, и то изредка” [14].

Казеннокошті вихованці забезпечувались одягом, а своєкошті мали вдягатися за свій рахунок: “Одевались в длинные камзолы или затрапезные халаты, скрывая их длиннотой и пестрядинные порты и босоножье” [15]. Зазвичай вихованці намагалися берегти суконний одяг для свят, тому в класах доношували в основному літній одяг або власний одяг різного кольору та фасону [16].

Формений одяг для чернігівських семінаристів було запроваджено лише у 1895-1896 навчальному році:

“1. Двубортное драповое или суконное пальто; воротник откладной с застежкой на крючок для обхвата горла; на плече поперечная нашивка с светло синего суконного канта; на каждом плечевом знаке должны быть металлические буквы “Ч.Д.С.”; зимнее пальто может быть на вате или на меху с теплым барашковым воротником; пуговицы на пальто металлические белые, гладкие в два ряда по 6 в каждом.

2. Сюртук из черного сукна, двубортный с глухим стоячим воротником; плечевые знаки как и на пальто; пуговицы как на пальто.

3. Брюки суконные одного цвета с сюртуком.

4. Фуражка из черного сукна с форменным козырьком “Ч.Д.С.” (зимняя и летняя).

5. Домашняя одежда: зимняя – из темно серого сукна блуза с брюками того же цвета или одинаковая с сюртуком, летняя – парусиновая блуза с такими же брюками” [17].

У 1905 р. Правління Чернігівської семінарії порушило питання щодо спрощення учнівської форми. Металеві літери “Ч.Д.С.” на плечових знаках було вирішено замінити вишитими, а також прибрати канти з одягу, оскільки вони суттєво впливали на його вартість [18]. У 1908 р. Правління семінарії звернуло увагу, що одяг вихованців нагадує одяг вихованців вищих навчальних закладів. Саме тому було вирішено поновити форму, зразок якої було розроблено у 1895 р. з певними корективами. Брюки мали бути без канта. Для підперізування блузи використовувати шкіряний ремінь з металевою бляхою та ініціалами “Ч.Д.С.” [19].

У 1914-1915 навчальному році в Чернігові було відкрито вчительську семінарію, форма одягу вихованців якої була подібною до форми вихованців Чернігівської духовної семінарії, що викликало певні труднощі під час нагляду за вихованцями. Правління семінарії дійшло висновку, що кардинальні зміни одягу не можливі, бо потребують значних витрат, але деякі зміни необхідно зробити: викарбовати ініціали “Ч.Д.С.” на гудзиках пальто і тужурок [20].

Спогади вихованців Чернігівської духовної семінарії містять цікаві відомості щодо їхнього дозвілля. На початку ХІХ ст. “первое замерзание реки Стрижня и первое падание снега, всегда ознаменовывалось сражениями, происходившими между семинаристами и учениками народного училища, питавшими бессознательную, непримиримую вражду. По первому льду, бывало, вечером, подкатываются под стены семинарии, сначала начинщики из учеников народного училища, стараясь вызвать семинаристов; завязывалась частная стычка, которую подоспевшие к обеим сторонам сикурсы, обращали в кулачный бой до такого остервенения, что если бы

духовное начальство, узнав о баталии, не разогнало ратоборцев, то это легко могло окончиться кончиною которогонибудь. С первым падением снега, возобновлялась драка в снежки, в средину которых иные любители безрассудства вкладывали камушки, и, в кого попадала такая снежная граната, тот получал надолго отвращение от храбрости” [21].

У середині ХІХ ст., як згадував ще один колишній вихованець, “свободное от учебных занятий время мы проводили так: в начале осени, весной и летом мы совершали прогулки по полям, играли в мяч, кегли (городки), ходили в Яловскую рощу, на р. Стрижне, к северу от Чернигова, а зимой развлечением служила игра в снежки, иногда устраивались так называемые “кулачки”, состоявшие в том, что квартиры ученические разделялись на две партии и одна партия шла на другую в рукопашную битву. Но до больших драк, оканчивавшихся увечьем и смертью, в мое время не доходило: раньше, говорят, были случаи увечий” [22].

Однією з найулюбленіших розваг чернігівських семінаристів були співи: “Пели по преимуществу русские, а не малороссийские песни. Последние вошли у нас в моду под влиянием малороссийского или как теперь называют украинского движения. Движение это совпало с польским восстанием 60-х годов. Тогда же начали носить и малороссийские народные костюмы: широкие синие шаровары, вышитые рубахи, сивые шапки и т.п.” [23].

У святкові дні семінаристи зазвичай ходили до Міського саду слухати музику, а також “любоваться на танцы горожан в открытом садовом павильоне” [24]. Ходили вихованці і на Болдину гору “до кобзарів і лірників, які кожного святного дня збиралися коло собору Тройцького, а потім, після відправи церковної, майже всі шли на Болдину гору. Там, неподалік від пам’ятника Опанасу Марковичу, стояли вже групи парубків та дівчат із вулиці Лісковиці. Приходили архіерейські конюхи – один із скрипкою, а другий із бубоном, – і починались танці” [25].

Ще однією традиційною формою дозвілля чернігівських семінаристів були так звані “маївки”. У 30-х рр. ХІХ ст. “давались семинаристам, так

называемые, рекреации или свободные дни в мае месяце. В эти дни обыкновенно семинаристы рано утром толпою шли в Елецкий монастырь и под окнами ректора громко кричали: rogamus! Ректор медлил выходить к ним, но после этого продолжительного крика являлся и по предварительному соглашению с преподавателями разрешал рекреацию под условием, чтобы они на другой день исправны были в классах. Вся семинария с ректором, инспектором и преподавателями отправлялась за город в находившийся вне города в 4-х верстах лесок, называемый Еловщиною. Поздно вечером, а иногда и ночью, вся эта компания возвращалась в Чернигов с пением” [26].

А ось так описує “маївки” колишній вихованець Чернігівської семінарії, який навчався в середині ХІХ ст.: “в мае месяце устраивали так называемые маевки, гулянья в Яловицком лесу с чаепитием и закуской. В ней принимали участие не только семинаристы всех классов, но и учителя училища и семинарии. Во время этих маевок ученики сближались с учителями и между ними устанавливались часто хорошие, сердечные отношения” [27].

На початку ХХ ст. характер “маївок” змінився: “Обычно они происходили на протекающей через город речушке Стрижень. Усадьба семинарии была на берегу этой речки и отделялась от нее большой ивовой рощей. Весной, когда р. Десна разливалась, ее воды устремлялись и в Стрижень, поднимая и здесь уровень воды. Стрижень делался полноводным и выходил из берегов, затапливая прибрежные рощи. Вся пойма реки со всей древесной растительностью покрывалась разливом, образуя чудесное место для катания на лодках. Особенно много молодежи собиралось к вечеру. Лодки брались на расхват, и все они собирались на затопленной пойме Стрижня под Валом. Там где много молодежи, там, конечно, и песни. Семинаристы, конечно, принимали в этом деле горячее участие и обычно являлись запевалами. В семинарии широко практиковалось хоровое пение и было много хороших молодых голосов, участвовавших в церковных хорах г. Чернигова, и поэтому хорошо спевшихся. Собирались компании таких певцов, брались большие трехпарные лодки и выплывали на разлив Стрижня

к Красному мосту. Запевалась песня, за ней другая, и над разливом гремел чудесный хор молодых мужских голосов. Около поющих скапливалось все больше и больше городской молодежи, любителей песни; одни, чтобы послушать, другие – принять участие в общем хоре. Позже к вечеру под покровом темноты кто-то запевал “Дубинушку”, и над городом неслись слова надежды “но настанет пора и проснется народ”... Тут же скрытый кустами чей-то голос четко призывал: “Долой самодержавие!”, “Да здравствует политическая свобода!” На Красном мосту в это время собиралось много гуляющей публики, желающей послушать хорошее пение и посмотреть на катающихся. Здесь появлялась и полиция. Последняя, видя, что такое гулянье начинает переростать в импровизированный митинг, обычно принимала свои меры. С моста раздаются полицейские свистки и крики: “Перестать безобразничать”, “Не разрешается собираться” и т.д. Но к катавшимся им не добраться, так как к этому времени все прокатные лодки обычно бывают разобраны, а своих лодок полиция не имела. Чтобы избежать столкновения с полицией молодые сильные руки нажимали на весла и лодки, прикрываясь нависшими над водой ветками, уплывали в другое место.

Семинарское начальство старалось тоже выловить “бунтовщиков”, оно посылало своих надзирателей к воротам и калиткам семинарии, чтобы перехватить возвращавшихся с маевки учеников. Но участники маевки обходили ворота и калитки и возвращались в общежитие через заборы” [28].

Зав’язані на “маївках” знайомства з молоддю інших навчальних закладів міста закріплювались потім під час спільних поїздок за р. Десну на риболовлю, велосипедних прогулянок за місто. Товаришували семінаристи з вихованцями чоловічої та жіночої гімназій, реального училища. Для спілкування зі своїми однолітками використовували також літературно-музичні вечори, що відбувалися в семінарії: “Вечера эти пользовались большим успехом у передовой интеллигенции Чернигова. Ведь семинария имела лучший в городе хор, хороший духовой оркестр, оркестр народных инструментов, прекрасных чтецов и декламаторов. На эти вечера

приглашались воспитанницы из Епархиального училища, а так же разрешалось, после тщательного контроля, приглашать отдельных гимназисток” [29].

Семінаристам заборонялося читати книги на власний розсуд, знайомитись на вулиці, відвідувати театр та розважальні заклади: “Всякого рода светские развлечения признавались неприличными для духовных воспитанников. Чтение книг допускалось только серьезных, беллетристические произведения писателей и поэтов признавались вредными. Посещение театра тоже не позволялось, преследовались танцы” [30].

Усі випадки порушення дисципліни з боку вихованців розглядалися на педагогічних зібраннях. У скандальних ситуаціях керівництво семінарії часто вирішувало справи на користь вихованців, намагаючись не допускати розголосу та пояснюючи вчинки своїх підопічних “емоціональними всплесками”, “ребячьими выходками” [31].

Але були випадки, коли керівництво семінарії жорстко реагувало на поведінку своїх підопічних: “Весьма даровитый юноша Павел Рознатовский замечен был начальством в увлечении современной либеральной литературой, должен был уйти из семинарии. Еще ранее под влиянием новых идей вышел из семинарии даровитый юноша Николай Слоницкий” [32]. Незважаючи на це, “вберегти” семінаристів від забороненої літератури воно було не в змозі: “Нам, по крайней мере некоторым из нас, были знакомы сочинения по психологии – Вундта “О душе”, история философии Люиса, сочинения Лейбница в извлечениях, по истории – монографии Костомарова, Кудрявцева, Стасюлевича и др. Брала эти сочинения в библиотеке Кранца и у частных лиц. Знакомы были отчасти с журналом “Современник”, известны нам были сочинения Белинского, Добролюбова и даже Чернышевского и Писарева. Читалось все это отрывками, без всякой системы, тайком. Впоследствии мы ознакомились с сочинениями Дрепера, Бокля и Дарвина. С духовными же журналами и творениями о.о. церкви нас никто не знакомил и

мы ими не интересовались. Некий интерес к ним проявился среди нас уже тогда, когда перешли в богословский класс, под влиянием лекций учителя истории церкви Докучаева” [33].

Іноді гуляння семінаристів закінчувались відвідуванням трактирів, публічних домів, супроводжувались бійками. Незважаючи на заборони та інші заходи, які застосовували інспектори, відчайдухи-семінаристи “ночью уходили из семинарского корпуса и квартир и устраивали у обывателей города танцы и выпивки” [34]. Часом ці гуляння закінчувались трагічно. Так, у 1896 р. двох вихованців 4 класу семінарії – Ларкіна і Прозорова було вбито в одному з місцевих “домов терпимости” [35].

У 1880 р. вихованці були помічені у трактирах, але пояснювали це бажанням “напиться чая, за неимением самовара на квартире” [36]. За гру в карти карали голодним столом. Найбільш серйозним проступком вважалося пияцтво. Так, у травні 1877 р. вихованець 3 класу М. Гляди́ковський під час богослужіння перебував у трактирі й пив горілку та пиво зі своїми знайомими. Його було відраховано за неблагонадійність. Іншого вихованця, Богословського, якого було помічено в нетверезому стані вперше, покарали карцером [37].

У випадку відвідування театру без дозволу семінаристів також карали голодним столом. Але, незважаючи на заборони, вихованці використовували будь-які засоби, щоб потрапити до театру: “Билет в театр стоил на галерку 20 коп., сумма не для всех доступная, то любители театра прибегали к разным средствам, чтобы бесплатно попасть хотя бы на последнее действие шедшей пьесы. Влияние театра отражалось на учениках в том, что в свободное время на праздники или на маслянице устраивали на квартирах спектакли, причем текст пьесы сочиняли обыкновенно сами же актеры и сочиняли каждый по своему вкусу. Славились, например, пьесы: “Каменный гость” или “Дон Жуан”, в легкой и своеобразной переделке” [38]. На початку ХХ ст. при семінарії існував драматичний аматорський гурток, який ставив п'єси як “Невольник”, “По ревізії” М. Кропивницького, “Нахмарило” Б. Грінченка,

“Як ковбаса та чарка” М. Старицького, “Ревізора” М. Гоголя, “Скупого рицаря” О. Пушкіна [39].

Збиралися семінаристи для спілкування і на найманих квартирах: “Собирались на квартире у И.Подвойского на Стриженской улице. Дом, в котором он жил, был во дворе. Окно его комнаты выходило в большой сад. Здесь можно было встречаться с товарищами, вместе почитать, поспорить о прочитанном, а в случае опасности скрыться через сады...Иногда встречи с товарищами происходили в пивной Стржибрны в отдельной комнате на втором этаже. Заказав полдюжину пива, мы могли свободно обсуждать беспокоившие нас вопросы” [40].

Вихованці семінарії влаштовували й випускні вечори: “Чтобы еще раз пробыть в своей среде, мы устроили вечеринку в одном из частных садов, лежавших в Березках: пили чай, говорили прощальные тосты, пели, бегали, шутили и вообще развлекались сообразно своему вкусу и желанию и около полуночи разошлись мирно по квартирам, а затем и разъехались” [41]. Організовувалися й зустрічі колишніх вихованців. Так, 24 червня 1914 р. відбулася зустріч колишніх вихованців Чернігівської духовної семінарії, які закінчили її 25 років тому [42].

Таким чином, жили вихованці Чернігівської духовної семінарії за чітким розпорядком дня, у якому певне місце відводилось дозвіллю. Члени семінарської корпорації всіляко намагалися урізноманітнити дозвілля своїх вихованців, влаштовуючи колективні прогулянки на природу, публічні музично-літературні вечори. Але семінаристи намагалися уникнути нагляду з боку інспекторів, спілкувалися з учнями інших навчальних закладів міста, відвідували театр та публічні розважальні заклади, читали заборонену літературу.

Джерела та література:

1. Белявский Ф. О реформе духовной школы. – СПб., 1907. – С. 48.
2. Леонтьева Т. Г. Православная культура и семинарский быт (конец XIX – начало XX в.) // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 173.
3. Белявский Ф. О реформе духовной школы... – С. 30.
4. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 7. – Часть неофициальная. – С. .
5. Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881. – С. 654.
6. Там само. – С. 657.
7. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет / Підготовка до друку і примітки О. Коваленка // Старий Чернігів. – 1994. – № 1 (4). – С. 1.
8. Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г... – С. 657.
9. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 78.
10. Бугославский К. К истории Черниговской духовной семинарии // Вера и жизнь. – 1913. – № 14 . – С. 63.
11. Кулжинский И. Воспоминания старинного Черниговского семинариста // Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 215.
12. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 79.
13. Тичина П. З минулого – в майбутнє. – К., 1973. – С. 20.

14. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 79.
15. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет... – С. 1.
16. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 797. – Оп. 50. – Спр. 101. – Арк. 83.
17. Образец формы одежды для воспитанников Черниговской духовной семинарии, составленный Правлением оной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1895. – № 11. – С. 407.
18. РДІА. – Ф. 802. – Оп. 10. – Спр. 52. – Арк. 25 зв.
19. От Правления Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 13. – С. 447.
20. РДІА. – Ф. 802. – Оп. 15. – Спр. 1293. – Арк. 15 зв.
21. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет... – С. 1.
22. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 89.
23. Там само. – С. 95.
24. Там само. – С. 96.
25. Григорій Верьовка: Спогади. – К., 1972. – С. 16.
26. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800-1886 гг.) // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 33.
27. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 90.
28. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-8860. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 28-29.
29. Там само. – Арк. 30.
30. Белявский Ф. О реформе духовной школы... – С. 56.

31. Леонтьева Т. Г. Быт, нравы и поведение семинаристов в начале XX в. // Революция и человек. – М., 1997. – С. 27.
32. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 71.
33. Там само. – С. 64.
34. РДА. – Ф. 802. – Оп. 9. – Спр. 22. – Арк. 15 зв.
35. Там само. – Арк. 20.
36. РДА. – Ф. 797. – Оп. 50. – Спр. 101. – Арк. 80 зв.
37. Там само.
38. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 92.
39. Губар О. Павло Тичина. – К., 1981. – С. 15.
40. ДАЧО. – Ф. Р-8860. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 36-38.
41. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 75.
42. Юбилейный съезд бывших воспитанников семинарии // Вера и жизнь. – 1914. – № 13. – С. 118.